

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2022-26-3>

УДК: 821.161.2]:82-92(092)ГУМ(045)

КОЗИНСЬКИЙ Л. В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

БОБКО А. М.

Бандурівський ліцей Гайворонської міської ради Кіровоградської області

ХУДОЖНІЙ РЕПОРТАЖ В СТРУКТУРІ «БЕЛЕТРИСТИКИ НА НАУКОВОМУ ТЛІ» ДОКІЇ ГУМЕННОЇ: ВІД ВИТОКІВ ДО ВТІЛЕННЯ

У статті досліджено специфіку репортажної інтеграції Докією Гуменною наукового матеріалу, зібраного археологами в різні часи на землях України, в художню структуру її «белетристики на науковому тлі». Звернено увагу на читацькі вподобання письменниці, перші літературні спроби, роботу репортером, етнографом, участь в археологічних експедиціях, велику підготовчу роботу в бібліотеках, які лежать в основі її науково-фантастичних творів на історичну тематику. Проаналізовано авторські визначення жанрової приналежності творів та аналіз їх наукової рецепції. Зроблено висновки, що витоки есеїстичної репортажної складової творів на історичне минуле криються у періоді становлення творчості у школі та інституті, а недовга робота репортером допомогла їй творчо використати здобуті навички написання творів малих форм у подальшому, набравши вагомості. Завдяки суб'єктивній інтерпретації відомих явищ минулого, непослідовності викладу, довільності потоку мовлення, відкритій «нелінійності» авторка досягає мети – викликати резонанс серед науковців, які почали перевіряти художні твори на наукову достовірність, зацікавлюючи тим самим широке коло читачів. Запропоновано розглядати її есе, казки, повісті, романи, друковані в другій половині ХХ ст., як своєрідні художні репортажі із «виробничих майданчиків» археологів, кабінетів істориків, історичних музеїв. Доведено, що наукові праці з археології та історії України письменниця, у відповідності до творчого задуму, змогла творчо інтегрувати у текст, моделюючи життя людей минулих часів, не оминаючи, при потребі, висвітлення подій 30-х років в Україні. Нами вперше актуалізовано питання репортажності прози Докії Гуменної та запропоновано вивчати її творчість під таким кутом зору на уроках літератури, особливо при вивченні теми «репортаж».

Ключові слова: жанр, мемуари, поліморфний твір, художній репортаж, рефлексія, наукова белетристика, наукова фантастика, історія України, комунікативна стратегія, урок української літератури.

KOZYNSKYI L.

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

BOBKO A.

Bandurivsky Lyceum Hayvoron city council of Kirovohrad region

ARTISTIC REPORT IN THE STRUCTURE OF «FICTION ON A SCIENTIFIC BACKGROUND» BY DOKIA GUMENNA: FROM ORIGIN TO IMPLEMENTATION

The article examines the specifics of Dokia Humenna's reporting integration of scientific material collected by archaeologists at different times in the lands of Ukraine into the artistic structure of her «fiction on a scientific background». Attention is drawn to the writer's reading preferences, first literary attempts, work as a reporter, ethnographer, participation in archaeological expeditions, extensive preparatory work in libraries, which are the basis of her science fiction works on historical topics. The author's definitions of genre belonging to the works and the analysis of their scientific reception are analyzed. It was concluded that the essayistic reporting component of the works on the historical past is significant due to the subjectivity of the interpretation of known phenomena of the past, the inconsistency of the presentation, the arbitrariness of the flow of speech, the open «non-linearity», and it was concluded that the author achieved her goal – to cause a resonance among scientists who began to check artistic works on scientific credibility, thereby attracting the interest of a wide range of readers. It is proposed to consider her essays, fairy tales, novels, novels, printed in the second half of the 20th century, as a kind of artistic reports from the «production sites» of archaeologists, historians' offices, and historical museums. It is proven that the writer was able to integrate scientific works on archeology and history of Ukraine, in accordance with her creative plan, into the text to cover the events of the 1930s in Ukraine. For the first time, we brought up the question of the reportage of Dokia Gumenna's prose and proposed to study her work from such a point of view, especially when studying the topic of «reportage».

Keywords: genre, memoirs, polymorphic work, artistic reportage, reflection, science fiction, science fiction, history of Ukraine, communicative strategy, Ukrainian literature lesson.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Докія Гуменна залишила у своєму творчому доробку велику прозову спадщину, яка засвідчує її працьовитість, репрезентує як майстра художньої прози малих і великих форм. Частина творів письменниці на історичну тематику відображає її творчу працю по висвітленню подій минулих часів, що розгорталася на теренах сучасної України. Вона старанно проводила збір потрібної інформації з археології для теми твору, обробляла її згідно ідейного задуму та видавала друком для ознайомлення якомога більшого кола людей з прадавньою історією України – науковців та зацікавлених читачів. В деякій мірі ця робота нагадувала її роботу репортера, коли вона працювала в різних видавництвах у 20 – 30-х рр. ХХ ст. На сторінках творів з наукової белетристики, які містили фантастичні (творчі) уявлення письменниці про старовину, читач знаходить своєрідні художні репортажі про роботу археологів на польових майданчиках, істориків над історичними працями в тиші бібліотек, музейних працівників над створенням експозицій. Вона, всезнаючий

автор, щедро розкриває історичний матеріал, що слугує великим інформативним джерелом для широкої читачької аудиторії. Властивості художнього репортажу були використані нею для побудови однолінійної або дволінійної структури історико-фантастичних (за визначенням дослідників та самої авторки) творів. Вони цілком оригінальні, заклали початки «белетристики на науковому тлі», не схожі на твори інших українських письменників. Їх варто запропонувати для вивчення в старших класах на уроках позакласного читання не тільки як частини творчості Докії Гуменної, а також як зразок репортерської діяльності (доцільно на уроці «Репортаж»). І, з'ясовуючи витoki історіографічної творчості письменниці, шлях до її визнання критикою як першовідкривачки теми з праісторії України, скористаємося репортерськими методами збору інформації з її спогадів, літературно-критичних статей, порівняння з науковими матеріалами археологів та істориків.

Аналіз досліджень та публікацій

Увага Докії Гуменної в багатьох її творах прикута до духовної спадщини прадавньої України, яку вона часом пов'язує із сучасністю. Серед нових досліджень творчості прозаїка маємо найновіші праці В. Василенка, зокрема, з проблеми мнемонічної традиції, взаємозв'язку часу і простору в романі «Діти Чумацького Шляху», – першого твору, де вже в заголовку анонсується зустріч читача із космічною вічністю. Історико-фантастичні елементи та ідейно-художні особливості прози Докії Гуменної розглядали у своїх дослідженнях Л. Козинський, Г. Костюк, Т. Садівська, та ін. На її творчість звертали увагу автори колективної праці з етнічної історії давньої України, критично ставлячись до інтерпретації нею історії побутування духовного та матеріального світу українців, чие коріння, на її міркування, можна відшукати в давніх часах Трипілля та Скіфії. Вважаючи, що її науково-дослідницькі твори мають репортажну складову, ми беремо до уваги праці О. Бикової (окреслила в сучасному репортажі основні ознаки різновиду художнього репортажу), М. Василенка (з'ясував, що фантастичні репортажі-застереження, друковані в засобах масової інформації, здатні потенційно вплинути на тенденції розвитку цивілізаційних процесів, в деякій мірі попередити про небезпеки). В цих роботах приділено увагу аналізу художніх репортажів в українській журналістиці, що дозволяє використати їх теоретичну базу для аналізу літературного викладу Докією Гуменною як документально точних відображень конкретної дійсності, правдивих фактів і людей безпосередньо з місця подій, так і використання нею матеріалів археологічних експедицій та праць істориків.

З журналістикою, як з цікавою та престижною професією, що базує свою роботу в тому числі на проведенні репортажів, знайомлять учнів ще у школі, тому звертаємо увагу на розробки таких занять.

На сьогодні відсутнє спеціальне дослідження місця художнього репортажу в структурі наукової белетристики Докії Гуменної, що й зумовило актуальність нашої статті.

Формування цілей статті

Мета цієї розвідки зумовлена потребою глибше дослідити процес становлення Докії Гуменної як майстра художнього репортажу, вивчити її досвід по проведенню підготовчої роботи для збирання матеріалу, з'ясувати прийоми творення художніх образів, відтворення зовнішніх рис персонажів, їх внутрішнього світу в прозі на наукову тематику. Особлива увага приділяється літературним засобам художнього репортажу, які допомагають яскравіше розкрити подію, явище чи зобразити людину, прокоментувати науковий контекст твору.

Виклад основного матеріалу

Прозова творчість Докії Гуменної має всі ознаки полідискурсивності. Її цілком вдалі літературні починання в юні роки отримали схвалення, що допомогло їй при роботі репортером, надали впевненості, коли повністю віддалася письменницькій роботі. Журналістикознавство виникнення журналістики та репортерства пов'язує з письменницькою діяльністю, прирівнюючи письменників давніх часів до журналістів, які збирають, обробляють та розповсюджують інформацію у вигляді цікаво написаних текстів. Обдаровані автори спроможні малою кількістю слів передати свій ідейний задум. Для кращого розуміння творчої майстерні Докії Гуменної маємо виходити з розуміння, що письменники – це журналісти, які вміють «доп'яти» цікавий матеріал, а справжній журналіст таки має вміти підготувати з того репортаж і мати хист письменника для творення художньої речі з того матеріалу, чи то виконуючи замовлення, чи визначаючи для читача нові стежки пізнання на свій смак і розсуд.

Для Докії Гуменної місцем усвідомлення вартості своїх жіночих прав навчатися і творити, перших літературних спроб, стала Ставишанська педшкола. Учнівським творам вона звиряла інтимні почуття до оточуючого світу, в цих стінах зрозуміла, що любить історію людської цивілізації, яка росла-виростала до встановлення рівноправ'я жінки в суспільстві. Директор школи, будучи за сумісництвом учителем з літератури, зумів під час додаткових недільних занять утвердити Докію Гуменну в думках про важливість освіти для реалізації мрії стати письменницею: «Тоді ж у мене було пристрасне бажання рости духовно, удосконалюватися [...] лізти до вершин своїх можливостей. [...] Його лекція вклала в мою душу, крім випростання потоптаної гордості, ще й зародок наступних моїх шукань на дорозі самовдосконалення: лектуру в цьому напрямку, захоплення доісторичними темами та спробами втілити їх у мистецьку одягу, як от «Велике Цабе». Це прийшло через десятки років» [4, с. 122].

Новий учитель з літератури поет Дмитро Загул розкрив її літературний таланти, відчувши її любов до слова, оцінивши досконалість письма. Він дав учениці можливість побувати на вершині слави, читаючи її твори як зразкові (іншим в науку, ввівши це у традицію на уроках літератури). Докія Гуменна признається у спогадах «Дар Евдотеї», що вже тоді виробила свій стиль: «А я просто не вміла багато написати і ледве перетягла з одної сторінки шкільного зошита на другу. Що вони пишуть на чотирьох сторінках? Я не знала, що писати більше і тому перша подавала свою роботу» [4, с. 123 – 124]. За проявлену активність та літературну майстерність її було призначено редактором шкільної газети, але Докія Гуменна самокритично згадувала своє редакторство й уміння керувати однолітками, вибрати тему твору: «[...] коли я сама хотіла щось написати, – бодай, вивантажити себе, – то виходила отака поезія в прозі, як «Хочу вмерти молодою» або «Краса літнього дощу» [4, с. 140]. Завдяки лаконізму письма їй легко було згодом проявити себе у журналістській діяльності і разом з тим бути майстром науково-художньої поліморфної прози, яка поєднується з іншими жанрами й стилями.

Отримавши навички писати невеликі твори на запропоновані теми у шкільні роки, Докія Гуменна згодом працювала над текстами легко, використовуючи мікрооповідання у творах великих форм художньої прози. З таких мікрооповідань, або ж їх можна назвати художніми нарисами, в яких більше приділяється уваги художній деталі, мовному орнаменту, складаються повісті «Мана» (1952), «Велике Цабе» (1952), «Небесний змії» (1983) та романи «Хрещатий яр» (1956), «Скарга майбутньому» (1964) і «Золотий плуг» (1969), де окреме місце займає тетралогія «Діти Чумацького Шляху» (1948 – 1951). Відповідно вони мають складнішу композицію, ускладнені описами природи, предметів, явищ, роздумів, відступів. Письменницю вже не зупиняє розмір, уже не ставиться нею риторичне запитання «що вони пишуть на чотирьох сторінках?». Коли в неї був великий за обсягом матеріал, коли їй було що сказати, виходячи зі своїх вподобань, світоглядних позицій, вона «працює» на вимоги жанру. Художній нарис в журналістиці є фактично художнім твором, який обмежений кількістю рядків, колонок, сторінок – в залежності від вимог редактора, видавництва. І в творчій майстерні Докії Гуменної він може розростатися до повноформатного твору поліморфної форми, коли деталям, які поминає чи й відкидає нарис, надають повноти. Цієї вимоги, по-суті, дотримувалася письменниця у романі «Золотий плуг», виступаючи всюдисущим репортером, який веде репортаж про любовні «фронти» персонажів, видимі, я невидимі, за їх особистим та громадським життям, який розмотує їх заплутані думки, переживання, коментує їх (в основному безпристрасно), ставить риторичні запитання, і, користуючись правом будівника тексту, наповнює його невідомим для широкого кола читачів матеріалом з історії України, інтегрованою у світову.

Журналістикознавці при визначенні терміну «художній репортаж» відштовхуються від розмірів тексту – «невеликий за своїм обсягом літературно-художній твір», від вибору теми – «присвячений оперативному зображенню якогось нового визначного явища, важливої події дійсності» [1, с. 57 – 58]. При цьому образність, публіцистична яскравість, літературно-художня розробка спостережень називаються його відмінними рисами [1, с. 58]. Художній репортаж репортера націлений на швидке опублікування, репортер «працює» на себе і на тираж видання (заробіток), тому великого значення журналістикознавці надають літературним засобам, які допомагають яскравіше розкрити подію, явище чи зобразити людину. Репортери, що володіють художнім словом, завойовують славу для себе і для видавництва, мають свого читача. Для письменників, що пишуть твори великих форм, шлях до читача виглядає довшим, але письменники – з прадавніх часів спостерігають, обробляють та виносять на суд читача свою літературну працю.

Як і в художньому творі, в структурі художнього репортажу використовуються пейзажні замальовки, застосовуються в архітектоніці твору опис інтер'єру, присутні короткі портретні зображення людини – риси обличчя, одяг і портрет-характеристика. Пейзаж та інтер'єр надають репортажу більшої виразності, сприяють яскравості, картинності зображення. Важливе місце у художньому репортажі відводиться діалогу, до якого часом приєднуються кілька осіб, творячи полілог. Жваві, стислі діалоги прискорюють оповідь репортера. Розмовний, науковий стилі, професіоналізми, архаїзми, діалектизми допомагають читачу відчутти середовище, зрозуміти ситуацію, про яку розповідає автор, посилюють враження достовірності перебігу подій, створюють у читачів враження живої безпосередньої розмови. І всі ці особливості художнього репортажу можна віднайти в структурі художніх текстів на історичну тематику Докії Гуменної.

Свій довгий творчий шлях Докія Гуменна пройшла як прискіплива дослідниця людського життя – особистого та суспільного. Змалечку була спостережлива. Народні обряди, уявні і бачені нею, викликали захват в дитинстві і в дорослому віці, коли писалися спогади «Дар Евдотеї» [4, сс. 42, 46 – 47, 72, 77, 81 – 82], народні звичаї заставляли дитину бути обачною з дідьком у бузку, з мавкою в полі [4, сс. 63, 78]. В усьому розібратися допомагала дитяча лектура. В її практиці – це поглинання книжок, причому вибирала більше – для дорослих (нагадала це дитячим письменникам [4, с. 59]): «Я так ушпинилась у книжки, що з ними їла, з ними спала, з ними й всяку хатню роботу робила...» [4, с. 59]. Прочитання не по роках рано – у 8 – 10 років – Мільтона в російському перекладі, викликало хвилювання, «бо ще й досі не читала такої грандіозної епопеї» [4, с. 40]. В дитячі роки познайомилася вона й з фантастикою: «Найулюбленішою і найцікавішою вважала я тоді міжзоряну повість Камілла Фламмаріона «Стелла»» [4, с. 71].

Дитиною ставила перед собою питання про минувшину своєї землі, свого народу, свого роду: «А може це тут мої предки, хлопці й дівчата, справляли свято Купайла, може тут рік-у-рік горіло священне

багаття?» [4, с. 42]; «То була для мене велика радість кудись їхати, брати участь у якійсь оказії. Їдеш, а все здається, що це дорога тікає назад – ще одне н е з в и ч а й н е (розрядка автора. – Л.К.: А.Б.)... Я за цим усім аж трусилася. Ну, чи не скитського (скіфського (кочівницького), – наша примітка) я роду?» [4, с. 51]; «[...] і дика радість-екстаза заливає, а одночасно й питання, що ще тільки здається цікавістю. Як тут було сто років тому?» [4, с. 74].

Усі наведені спогади про читацькі вподобання, дитяче захоплення-екстаз від знаходження в світі краси природи, людських стосунків були тими чинниками, які посприяли визначенню мрії – стати письменницею [4, с. 90]. І вже тоді ж у неї формувався характер споглядача-критика, який умів добачити щось особливе. І за право висловлювати свою думку, не піддаватися на засудження цієї допитливості, десятилітня Докія непоступливо боролася, навіть якщо на неї намагалася вплинути її краща подруга [4, с. 63] – мама «То що? Як я маю якісь вади, то вже не можна інших критикувати?» [4, с. 85]. Вона виробила свій читацький смак на українській класиці та новаторських творах, на кращих зразках літератури: «У мене виробилося непомилне відчуття, – що – справжня література, яка бере в полон і не випускає до останнього рядка, а що – ремесло, бездарність» (курсив автора. – Л.К.: А.Б.) [4, с. 71]. Так формувався характер дослідниці історії людського життя: вона дивилася на оточуючу реальність, давала оцінку і виробила здатність бачити в цій реальності далеке минуле.

З малих років, як згадує Докія Гуменна у своїх мемуарах «Дар Евдотеї», її чудували назви навколишніх сіл, урочищ – «Де вони, ті Трояни?» – рефлексувала в дитинстві, ставлячи питання мамі [4, с. 49]. «Де ви, археологи?» рефлексувала навздогін дитячим питанням письменниці, коли писала мемуари «Іспит пам'яті» [4, с. 49]. Допитливість і рефлексія дівчинки при спілкуванні з близькими їй людьми, при читанні книжок не допомагала їй при комунікації з чужими людьми. Це було незрозумілим для родичів, бо при всій своїй спостережливості, при умінні давати оцінку діям людей, вона була нездатна отримати інформацію. За цей свій недолік вона чула про себе, що вона «недопитацька», вчителька її характеризувала як «скромная». І вона з цим погоджувалася: «невторопна, не вміла збрехати, швидко подумати, мовчазна, тиха і боязка» [4, с. 59].

Такий інтровертний тип особистості зовсім не завадив їй проявити «допитацькі», розслідувальні риси характеру репортера, комунікативні стратегії журналіста. В дорослому віці їй вистачило і малої долі зосередженості на зовнішньому світі, де проявила приховані здібності допитливого і зацікавленого в досягненні мети пошукача цікавих тем та відмінно виконала редакційне завдання для журналу «Плуг». Але вони підходили саме для письменницької праці, коли перед нею був аркуш паперу друкарська машинка та зібрані матеріали, зокрема, з давньої історії та міфології європейських та українського народу. Так постали її книжки «Епізод із життя Європи Критської» (1943, надрукована 1957), де грецька міфологія перекликала з сучасністю, «Велике Цабе» (1952), «Благослови, Мати» (1966) та «Минуле пливе в прийдешнє» (1978) – всі три присвячені трипільській культурі, «Золотий плуг» (1969), що увів скіфську культуру в життя ХХ століття, «Родинний альбом» (1971), що торкався загадкових сторін української міфології. Через десяток років письменниці повертається до історичних тем, періодично випускає межі люди книги «Небесний змії» (1982), в якій заглибилася в праісторію України, «Прогулянка алеями мільйоноліть» (1987), де вона розглянула етимологію давніх імен, а «Тайнопис камінної книги» (1990, рукопис не опублікований) подавав авторську інтерпретацію зображень на кам'яних брилах Кам'яної могили.

Відповіді на свої дитячі питання, що базуються на вихованому духовному світогляді, Докія Гуменна старалася віднайти у дорослому віці [10]. Тому їй була цікавою робота в археологічній експедиції, ознайомлення з її матеріалами, праця в бібліотеці з книгами на історичну тематику, спілкування з істориками та археологами. Зібрані власні спостереження та матеріали науковців вона в художній формі передала на сторінках численних прозових творів різних жанрів: в казці-есеї «Благослови, Мати!», повісті-феєрії «Епізод з життя Європи Критської», повісті «Небесний змії», романі «Діти Чумацького Шляху», нарисі, уклавши з них збірку «Прогулянка алеями мільйоноліть», оповіданні, новелі – окремі та об'єднані в збірці «Внуки столітнього запорожця». Репортажі, нариси увійшли до збірки «Багато неба». Тобто вона володіла технікою прозописма, пишучи мікроповідання, які, в залежності від ідеї по розкриванню теми, могла об'єднувати – виходила повість чи й роман (і навіть в чотирьох томах). Багато її творів носять ознаки великої пошукової роботи – чим більший твір, тим більше матеріалу зібрано, тим більше ідей реалізовано; у цьому їй допомагав немалий життєвий досвід.

Докія Гуменна пройшла дорогу учителя української мови та літератури, репортера, учасника археологічних експедицій, друкарки-стенографістки, працювала простою робітницею на заводах України та США (переїхала у 1950 році). Від малих років вона мріяла стати письменницею і зуміла реалізувати цю мрію, творчо працюючи зі словом до кінця свого життя, друкуючи у видавництві «Смолоскип» ім. В. Симоненка (Балтимор – Торонто) або Об'єднанні Українських Письменників «Слово» (Нью-Йорк), Видавництві Української Вільної Академії Наук (Нью-Йорк) до 1971 року по одному твору кожних два роки, інколи – через рік або три. Не полишала репортерсько-письменницьких старань в більш поважному віці, друкуючись у 1978, 1981 – 82, 1987 і 1990 роках. І це ми не беремо до уваги її дописи в українській періодиці США.

Вся «белетристика на науковому тлі» Докії Гуменної пронизана взаємодією власних міркувань з археологією, історією, фольклором, етнографією, мовознавством, художньою літературою. Можна

стверджувати, що вона своїми коментарями до творів, що друкувалися в україномовних періодичних виданнях, проводила своєрідні репортажі з власної мистецької майстерні. Вона роз'яснює, якими стежками проникла у такий близький для нас світ грецької міфології, яким чином спромоглася перекинути місток із історії України початку ХХ ст. в часи панування на наших землях трипільців та скіфів. Серія репортажів – прозових творів різних жанрів на історичну тематику – казка-есеї «Благослови, Мати!», повість-феєрія «Епізод з життя Європи Критської», повісті «Небесний змій», «Велике Цабе», «Золотий плуг» дали підстави Г. Костюку стверджувати, що «жанр історіософічної та мітологічної візії посідає чи не найповажніше місце в творчому доробку Докії Гуменної» [11, с. 63].

Зацікавлення історичними темами поглибилося в часи навчання письменниці в Ставищанській педшколі, де Докія Гуменна усвідомила еволюцію людства, наслідком якої стало визнання за жінкою прав на навчання. Дівчина зрозуміла, що отримала можливість поглиблення знань з цікавих галузей науки, мистецтва, і отримала змогу писати. Розпочавши свою творчість з невеликих оповідань в часи студентства, вона повернулася в письменницьке середовище після завершення обов'язкового відробітку в школі. Різновидом її письменницької діяльності стала літературна журналістика, репортерство, завдяки якому вона пройшла велику практику зі збирання, опрацювання та опублікування дослідженого матеріалу.

До періодичних літературних журналів, зокрема до журналу «Плуг» та його «філії в селі», Докія Гуменна відчувала вдячність за ширення поміж українцями мистецького слова, яке прищеплювало любов до рідної мови, за можливість початківцям друкуватися. Школу «Плуга» перейшли разом із Докією Гуменною, як шанобливо вона висловилася, – «високомайстерні» Панч, Сенченко, Головка, Довженко, Сосюра, ця школа породила масу вчителів, які «прищепили наступному поколінню любов до літератури, а це покоління стало батьками теперішніх Ліни Костенко і Івана Драча» [4, с. 211]. Серед її знайомих були вже такі, що працювали в редакціях газет і журналів. Вона, користуючись знайомством, співпрацювала з відділом «Сільське життя» газети «Пролетарська правда», мала платню в «кільканадцять карбованців», мала запрошення від редакції, але не пішла працювати через власне переконання, «що як стану газетяркою, то змушена буду думати не те, що хочу, а те, що скаже директива, що я втрачу своє лице, що я перейму стандартний газетний вислів» [4, с. 207]. Відбулася криза в житті випускниці інституту – відмовилася від улюбленої роботи та майбутнього добробуту заради можливості вільно творити словом: «А я хотіла плекати своє» [4, с. 207].

Як вільна письменниця Докія Гуменна займається літературною журналістикою, співпрацює з журналами «Сільсько-господарський пролетар», «Плуг», «Глобус», «Жіночий збірник», де опублікувала десяток оповідань та нарисів. Для заробітку писала рецензії, кілька їх було надруковано в журналі «Життя і революція», «Плужанин» [4, с. 227, 241, 245]. У 1928 році від редакції журналу «Плуг» та Всеукраїнської Спілки Селянських Письменників «Плуг» Докія Гуменна отримала відрядження «на все літо цього року по Україні для всебічного вивчення життя й побуту с/г. комун і колективів» – «поїдьте, побачите світу» та грошове утримання на цей час [4, с. 257 – 259]. Так репортерство рятує її від скрутного матеріального становища і дарує можливість знову пережити хвилювання від мандрівних зустрічей з невідомим, що з малих років викликає захоплення (озивалось в ній оте «чи не скитського я роду» (курсив наш. – Л.К.; А.Б.)). Докія Гуменна по-репортерськи максимально корисно використала подорож, відвідавши в Каневі могилу Тараса Шевченка, побувавши в залізрудній шахті, побачивши роботу металургів, оглянувши експозицію «музею Яворницького ім. Поля» з допомогою самого професора Дмитра Яворницького, пройшовши пішки вздовж Дніпра 80 кілометрів, ночуючи біля порогів Ненаситця, вивчивши життя та побут комунарів кількох комун, життя німецьких колоній. Її повезло на зустрічі з хорошими людьми, вона насолоджувалася краєвидами Дніпра, степу, зробила для себе відкриття людської сміливості спускатися під землю, приборкувати вогонь залізоплавильних печей. Але у величч людської праці, поряд з монументальною і вічною красою природи побачила тяжке становище багатьох людей та зародження загрози голоду на селі. Отакий всеоб'ємний художній репортаж подала письменниця, нічого не приховуючи перед читачами журналу «Плуг», де в трьох номерах у 1928 – 1929 років був надрукований репортаж під заголовком «Листи із степової України» [4, с. 259 – 263].

Зібраний протягом літа матеріал з життя сільськогосподарських комун вона тяжко укладала у жанрові рамки художнього репортажу. Перемучившись, – «м у с і л а дати звіт «Плугові»» (розрядка автора. – Л.К.; А.Б.), «а знаю ж, що не володію реалістичним письмом», «обняла мене велика творча скрута», – вирішує подати в формі листа до подруги Василюни, аби виправдати свою відвертість при описі негативних сторін колективізації [4, с. 269]. Творчий підхід репортера й письменниці Докії Гуменної був винагороджений схвальними відгуками знайомих, редакції, самого редактора Сергія Пилипенка за обраний жанр репортажу, багато гарних відгуків від читачів за правдивий і мистецький опис укладу життя в комунах. Так до неї прийшла слава та визнання, творчий успіх, бо вона отримала на наступний 1929 рік нове репортерське відрядження на Кубань. Її новий художній репортаж з місця компактного проживання українців був опублікований «у грубому журналі» «Червоний шлях» і окремою метеликом-книжкою під заголовком «Ех, Кубань, ти Кубань, хлібородная!..». Таким чином художній репортаж став першою окремо друкованою книжкою Докії Гуменної [4, с. 270].

Неочікуваний тріумф для авторки скінчився швидко. Вона, редактор та колективу журналу, за ці публікації зазнали засудження й гонінь з боку партії більшовиків. Сталося те, чого боялася письменниця Докія

Гуменна, через що не хотіла йти працювати в періодичне видання, – треба було покривити душею, аби догодити партійним вимогам прикрашати дійсність. Вона мала знищити своє творче «я», скоритися вимогам партії прикрашати дійсність, стати «коліщатком та гвинтиком загальнопролетарської справи». На прикладі пресингу Докії Гуменної партія більшовиків показала майбутнє кожного письменника та репортера, хто не буде дотримуватися поставлених вимог – такі майстри художнього слова позбавлялися можливості вільно творити.

Репортерство, з його завданнями уміти добре писати, давало змогу Докії Гуменній продовжувати писати й друкуватися – заробляти цим на життя. Письменниця зробила для себе відкриття своєї спроможності збирати, й аналізувати матеріал, готувати художній репортаж. Однак внаслідок розгорнутої проти неї нищівної критики – протягом десятиліття було кілька хвиль – більшовицькими партійними представниками від влади та преси, письменниця змушена була відійти від публічної журналістської діяльності, шукати у створюваному тоталітарному суспільстві місця для заробітку на прожиття. Спорадично виходять друком її твори, дещо друкує в газетах і журналах, але здебільшого вона збирає робочий матеріал у шухляду. Згодом ці матеріали ляжуть в основу багатьох романів, написаних у вільний для неї час тяжкої воєнної та післявоєнної доби. В час життєвої кризи письменницю рятували підзаробітки стенографісткою, але, як тільки вона була вільна від роботи, то присвячувала себе книжкам в бібліотечній тиші. Опрацьовує бібліографічний фонд Науково-дослідного інституту археології з дослідження пам'яток Трипілля як літератор, маючи на меті популяризувати археологічні відкриття. І як літератор (журналіст-репортер) вона напрошується на розкопи місць поселень давніх часів у складі кількох археологічних експедицій. Здійснює записи спостережень, розмов при зустрічі з людьми під час фольклорної експедиції, з археологами. Від такої кількості матеріалу у письменниці визріває бажання написати про минуле рідної землі: «От, якби так написати повість із життя на Україні шість тисяч років тому!» [4, с. 450].

Отже, не тільки дитячими захопленнями зумовлений вибір письменницею історичної тематики. Він крився в активному пошукові матеріалу в науковому середовищі, формувався під впливом світової літератури. Вона вже не була просто читачкою, а пробувала себе в ролі перекладача, відгукнувшись на пропозицію ДВУ перекласти роман «Ксипегуси» Роні Старшого – відомого класика французької фантастики, який ще в дитинстві схвилював її уявлення про прадавні цивілізаційні форми життя. Свою перекладену книгу письменниця бачила під час репортерської експедиції із зазначенням на титульній сторінці свого імені та прізвища, що потішило її, бо вона не знала, що книга була опублікована [4, с. 246]. Докія Гуменна знаходила втіху від читання книжок «про первісну людину». Найперше вона згадує книгу «По вогонь» того ж Роні Старшого, книжку Люї Моргана про побут індіанських племен. Вони для неї як віднайдені ліки для душі [4, с. 444]. В цей час її душевний стан врівноважувався походами в бібліотеку, можливістю замовляти книжки: «Надзвичайно цікаво! Це саме те, що я хочу!». В бібліотеці ж вона знайшла цитування теоретиком соціалістичного перетворення світу першоджерела засуджуваного на той час «морганізму»: «Як Енгельсові можна займатися доісторичною людиною, то можна й мені». Так згадуванням більшовицького кумира вона озброїлася для захисту своєї цікавості спадщиною [4, с. 444].

Виграти свою битву за право вільно висловлювати думки, вільно вибирати книги для читання, матеріал для твору, описувати реальний стан справ Докія Гуменна не могла. Повне відторгнення письменниці тоталітарною більшовицькою системою від суспільного життя могло би привести до її фізичного знищення, бо репресивний маховик набирив оберті. Система пропонувала перебудову світосприйняття, підтверженої покаючим в періодиці – як доказ доступу вільних громадян до вільної преси. Довірлива Докія Гуменна написала пояснювальний лист про природу своїх репортажів з досвіду побутування перших комун в редакцію «Літературної газети», де поряд з позитивними наслідками руху вказала на негативні сторони, які йому заважають, і про це, на її думку, не можна мовчати. Газета в кінці квітня 1932 року опублікувала тільки першу частину листа – як відкритого покаючого виступу. «Це ж фальшивка! Викинута те, заради чого я того листа написала» – пробувала розказати близькому оточенню недавня тріумфаторка серії художніх репортажів про колективізацію, примару голоду на селі [4, с. 335].

Публікація «покаянного листа в певній мірі допомогла письменниці вийти з-під тиску партії, але це не означало, що нагляд за нею припинився. Приходилося таїтися з думками, працювати над текстом, аби приховати у підтекст ідеї. Відраза до тоталітарного укладу життя у Докії Гуменної була настільки великою, що вона все зробила, аби після Другої світової війни переїхати до США. У вільній країні вже можна було вибирати теми творів, вибирати за основу події реальні, чи будувати фантастичні реалії на основі досягнень різних галузей науки. Популярність наукової фантастики в США, на думку Т. Садівської, посприяли переходу письменниці до нового жанру «наукової белетристики» [12, с. 70]. Літературознавець припускає, що письменниця для визначення жанру своїх творів скористалася запропонованою ще в 20-х роках Х. Гернсбеком назвою «наукова фантастика» (science fiction – «наукова белетристика»), а пишучи «белетристику на науковому тлі», вона продовжила роботу українських фантастів В. Винниченка, Ю. Смолича, В. Владка [12, с. 71].

Я. Цимбал, в передмові до недавно укладеної та виданої антології української фантастики «Атом у запряжі» подає ще більше десятка імен українських письменників-фантастів. Це, крім названих письменників, загадковий Сандро Касянюк, більш і менш відомі Іван Сенченко, Володимир Гадзінський, Дмитро Бузько,

Семен Склярєнко, Марія Романівська, Іван Ковтун, Петро Лісовий, Василь Бережний, Оксана Іваненко, Наталя Забіла, Блюм і Розен, Микола Трублаїні, Марія Романівська [13, с. 5 – 16]. До цього переліку треба додати літературознавця-науковця Мирона Степняка, який давав наукові коментарі до фантастичних деталей творів. І весь фантастичний напрям в українській літературі скоро був прикритий партійними функціонерами, оскільки фантастики не любив вождь, змінився «цілий літературний клімат» [13, с. 16]. Я. Цимбал згадує в переліку піджанрів фантастики, які визначив Георгій Гуревич, саме той, який найкраще підходить для «белетристики на науковому тлі» Докії Гуменної – «альтернативна історія» [13, с. 11].

Про альтернативну історію можна було вільно говорити у вільній країні США, де популярною на той час стала тематика доісторичного життя людства. Григорій Костюк, аналізуючи творчий доробок письменниці, відзначав рівнобічний розвиток історіософічних та міфологічних мотивів з іншими жанровими формами в творчих шуканнях белетристики. Він говорить про їх панування в передостанні роки творчої практики, хоча ці мотиви «як окремі епізоди, як фахові зацікавлення героїв, як паралелі з сучасністю, в тій чи іншій формі, мали місце вже в перших літературних виступах Докії Гуменної» [11, с. 63]. Нагадаємо, що думати про історію своєї землі вона почала ще в дитинстві. Її творчу уяву авторки живить пафос, вона сміливо називає свої міркування фантазією, що ґрунтується на здобутих матеріалах розкопів, описаних у повісті «Минуле пливе у прийдешнє» (1978): «Я ніде цього не вчитала, і це може бути моя фантазія. Але ж це не наукова розвідка, це – повість, розповідь, оперта трохи на інтуїції, а трохи й на зовсім фантазійних фактах» [6, с. 327].

Маємо констатувати, що Докія Гуменна власні погляди на давню історію України (Україна знаходиться в сім'ї народів Європи) виробила ще в часи «споглядальної» роботи вільним літератором в археологічних експедиціях разом з тими ж ученими, праці яких стали для української археологічної науки основою подальших досліджень. В «Етнічній історії давньої України» науковці згадують цих вчених: «Ретельно розроблена відносна й абсолютна хронологія трипільської культури (О. О. Кандиба-Ольжич, Т. С. Пассек) є сталонною для енеоліту загалом» [9, с. 19]. Альтернативна історія про те ж саме Трипілля, викладена письменницею в літературному творі «Минуле пливе в прийдешнє» (1978), науковцями згадується негативно: «Високий, у праісторичних вимірах, рівень розвитку трипільської культури породив фантастичні у своїй основі уявлення щодо праукраїнської цивілізації» [9, с. 20]. Тобто науковий колектив монографії «Етнічна історія давньої України», згадавши повість «Минуле пливе в прийдешнє», поставилися до написаного письменницею не як до художнього твору, де є місце творчій уяві (складає одне зі значень слова фантастика). Але ж письменниця не приховувала, що твір написаний «трохи й на зовсім фантазійних фактах» [6, с. 327].

Щоб зрозуміти творчий задум письменниці маємо розуміти плекання нею думки про набуток знань читачами про місце України в загальноєвропейській сім'ї, тобто маємо скористатися працею Умберто Еко, щоби зрозуміти зв'язку письменник-читач і його концепцію Зразкового Читача [8, 28]. Наукова белетристика Докії Гуменної розрахована на те, що читач чекає на книжку саме такої тематики, породжує в автора очікування, що читач, отримавши таку книжку, заповнить пробіли знань з історичної тематики. І навіть, якщо ці знання мають фантастичну (для художньої літератури це ж сприйнятно) основу, то, як пише М. Василенко, фантастичні репортажі (хай написані і як застереження) можуть бути передбаченнями певних подій [3].

Альтернативна історія давніх часів у художніх творах Докії Гуменної фактично та ж сама, що і в академічних виданнях нашої історії «Давня історія України» (в 3-х томах) [7], «Етнічна історія давньої України» [9]. І за джерело своїх праць і письменниця, і колектив авторів-науковців часто мають «Історію в дев'яти книгах» Геродота та матеріали археологічних розкопів. І хоч колективні праці написані значно пізніше виходу, наприклад, в світ «Золотого плуга» (1969), але науковці змушені визнавати відсутність повної картини історії тих часів. Мало можна говорити за прадавні часи Трипілля, але про ближчу історію скіфів так само багато здогадок: «найвірогідніше, ця подія мала місце...» [7, с. 44], «висловлюється також припущення, що війну із скіфами [...] Навряд чи це було так» [7, с. 45], «ряд дослідників висловлюють думку про [...] А це вже зовсім нереально» [7, с. 45 – 46].

У колективній монографії «Етнічна історія давньої України» теж висловлено багато припущень, наголошується, що науковці користуються власними висновками, які мають на меті пояснити давню історію України, але, хоч до них ставляться теж як до фантазій, та називають це по-науковому толерантніше: «За несхожості наведених гіпотез вимальовується порубіжне положення України щодо розташування великих етнічних масивів» [9, с. 16]. Коли науковці розглядають питання приналежності давньої України та її населення до сім'ї народів Європи, то основою для їх пояснень стають гіпотези: «Втім, найпопулярнішою лишається гіпотеза щодо східноєвропейської прабатьківщини з неодмінним включенням до її ареалу й території України» [9, с. 28]. Вчені-археологи визнають, що «українські науковці, здається, останніми приступили до розв'язання індоєвропейської проблеми», «лише у 90-ті роки індоєвропейська тема стає обов'язковою в узагальнюючих вітчизняних етноісторичних дослідженнях», «українські автори послідовно обстоюють гіпотезу східноєвропейської прабатьківщини індоєвропейців» [9, с. 28].

Альтернативна скіфська історія в романі Докії Гуменної «Золотий плуг» вплетена автором в історію нашої землі завдяки введенню автором у структуру твору про закоханих одне в одного студентів, які не можуть навести між собою комунікації, імен скіфського князя Мадія та царських скіфів (цілий рід, який мав частиною імені додаток Сай), демонструє нам велику творчу уяву авторки. Так читач дізнається, що українські

прізвища українців пов'язують сучасність та далеке минуле [5]. Так письменниця пов'язала історію XX ст. із історією осілих на наших землях кочівників, даючи читачам зрозуміти, що нащадки давніх і загадкових скіфів можуть жити серед нас. Так з-під пера письменниці й репортера вийшов зовсім не науково-популярний твір, але такий, що доповнив роботу наукового колективу, який теж згадує ці імена скіфських царів [9, с. 327]. Цей роман, закріплюючи сув'язь віків з нашою історією, найбільше має ознак великого художнього репортажу з продовженнями, в якому вона, як всезнаючий автор, скрізь присутня поруч зі своїми персонажами, скрізь під її контролем їх думки, почуття, їх наукові роздуми над історією скіфів, до якої, як вони з'ясовують, мають причетність. Так в обгортку роману, зібраного з численних репортажів про побут персонажів, їх наукову працю, мандрівки, комунікаційну безпорадність, душевні переживання, були закручені історії кохання, історія XX століття та історія скіфів.

Докія Гуменна, йдучи, на думку В. Василенка, за мнемонічною традицією українського еміграційного дискурсу, усвідомлювала значення пам'яті як необхідного обов'язку, і тому виконувала своєрідну місію, – це був для неї імператив, що передбачає письмове закріплення і фіксацію «синдрому свідчення» [2, с. 81]. Можна стверджувати, що проведені численні дослідження з нашої історії, Докія Гуменна зафіксувала у своїй великій творчій спадщині, вартій для вивчення у школі.

Оригінальна і нестандартна прозова творчість Докії Гуменної, яка з успіхом використовувала репортерську пошукову діяльність у зборі матеріалу для своєї письменницько-журналістської роботи, майстерність художника слова, має послужити хорошим прикладом учням, що хочуть стати письменниками і журналістами. Тому учителі повинні звернути на неї увагу, якщо за навчальними планами потрібно буде проводити нестандартний урок «Урок-репортаж» – то її життя і творчість може послужити своїми прикладами пошуку нових джерел інформації до теми (що вивчається), уміння в скороченому варіанті записати почуту інформацію, посприяти навчанню учнів застосовувати знання, здобуті на практиці, для аналізу різних процесів. Основними принципами організації уроку-репортажу може стати поділ класу на «репортерів», «архівістів», «статистів», «аналітиків» для всебічного опрацювання теми, мети, завдань майбутнього уроку. Вчитель має вказати джерела, запропонувати і надати літературу, а учні вибирають найважливіше з цієї літератури. Так учні спробують свої сили в тих професіях, що опанувала Докія Гуменна, і порівняти свої результати із успіхами письменниці, підготувавши повідомлення.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Увага Докії Гуменної до прадавньої історії була наслідком реалізації давніх власних творчих задумів та відповіддю на тенденції і виклики доби. Втіленню творчих задумів по написанню творів на науково-історичну тематику посприяли дитячі мрії, творче володіння словом, досвід репортера, що дозволило їй зібраний великий архівний та історичний матеріал про минуле України, творчо опрацювати й представити у поліморфних творах, часом з фантастичними елементами, зафіксувати сув'язь віків в історії України, зануритися в давнину і художньо подати реконструйований науковцями «сухий» матеріал археологічних здобутків.

«Белетристика на науковому тлі» Докії Гуменної як і інша її проза великих і малих форм, маючи ознаки репортажності, може стати цікавим матеріалом для вивчення в школі на нестандартних уроках української мови і літератури, історії України та світової історії.

Перспективи подальшого дослідження творчості Докії Гуменної бачимо в поглибленому вивченні поліморфності її художніх текстів як наслідок репортерської роботи.

Література

1. Бикова О. М. Художній репортаж на сторінках українських друкованих видань. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філол. науки. 2009. Вип. 20. С. 57-60.
2. Василенко В. Реінкарнація пам'яті, або Портрет покоління в інтер'єрі часу: «Діти Чумацького Шляху» Докії Гуменної. *Слово і Час*. 2019. № 09. С. 81-100.
3. Василенко М. К. Фантастичний репортаж-застереження як форма впливу на масову свідомість: новації жанру *Українське журналістикознавство*. Київ, 2001. Вип. 2. С. 41-43.
4. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі; Кн. 2. Жар і крига / Передмова В. Пепи. Післямова С. Горощка. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.
5. Гуменна Д. Золотий плуг. Нью-Йорк : Об'єднання українських письменників «Слово», 1968. 288 с.
6. Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє. Н.-Йорк : Вид. Української Вільної Академії Наук, 1978. 384с.
7. Давня історія України: в 3-х томах / Голова ред. кол. П. П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 2: Скіфо-антична доба / Відповід. ред. С. Д. Крижицький. 1998. 496 с.
8. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Пер. з англійської Мар'яни Гірняк. Львів : Літопис, 2004. 384 с.

9. Етнічна історія давньої України [Текст] / П. П. Толочко [та ін.] ; НАН України, Інститут археології. Київ : [б.в.], 2000. 276 с.
10. Козинський Л. Духовний світогляд Докії Гуменної *Література. Фольклор. Проблеми поетики*: Зб. наук. праць. Вип. 22. Ч. 1 / Редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. Київ : Акцент, 2005. С. 126-137.
11. Костюк Г. На перехрестях життя та історії (II): До 70-річчя життя і 50-річчя літературної діяльності Докії Гуменної. *Сучасність*. 1975. Ч. 4 (172). С. 50-75. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1975_N04_172.
12. Садівська Т. Твори Докії Гуменної в контексті «наукової белетристики». *Слово і час*. 2004. №3. С.70-76.
13. Цимбал Я. У двадцяті – на машині часу *Атом у запряжі*. Фантастика 20-х років. Київ : Темпора, 2017. С. 5-16.

References

1. Bykova O. M. Khudozhnij reportazh na storinkakh ukrajinsjkykh drukovanykh vydanj. *Naukovi praci Kam'janecj-Podiljsjkojho nacionaljnogoho universytetu imeni Ivana Oghijenka*. Filologichni nauky, 2009, Vyp. 20. S. 57-60.
2. Vasylenko V. Reinkarnacija pam'jati, abo Portret pokolinnja v inter'jeri chasu: «Dity Chumacjkojho Shljaku» Dokiji Ghumennoji. *Slovo i Chas*. 2019. № 09. S. 81-100.
3. Vasylenko M. K. Fantastychnyj reportazh-zasterezhennja jak forma vplyvu na masovu svidomistj: novacij zhanru // *Ukrajinsjke zhurnalistykoznavstvo*. Kyjiv, 2001. Vyp. 2. S. 41-43.
4. Ghumenna D. Dar Evdoteji. Ispyt pam'jati. Kn. 1. Kyjivsjki kruchi; Kn. 2. Zhar i krygha / Peredmov V. Pepy. Pisljamova S. Ghoroshka. Kyjiv : Dnipro, 2004. 520 s.
5. Ghumenna D. Zolotyj plugh. Nju-Jork : Ob'jednannja ukrajinsjkykh pysmennykiv «Slovo», 1968. 288 s.
6. Ghumenna D. Mynule plyve v prydedshnje. Nju-Jork : Vydannja Ukrajinsjkoji Vilnojji Akademiji Nauk, 1978. 384 s.
7. Davnja istorija Ukrajiny: v 3-kh tomakh / Gholova red. kol. P. P. Tolochko. Kyjiv : Naukova dumka. Tom 2: Skifo-antychna doba / Vidpovid. red. S. D. Kryzhycjkyj. 1998. 496 s.
8. Eko U. Rolj chytacha. Doslidzhennja z semiotyky tekstiv / Per. z anghlijskoji Mar'jany Ghimjak. Ljviv : Litopys, 2004. 384 s.
9. Etnichna istorija davnojji Ukrajiny [Tekst] / P. P. Tolochko [ta in.] ; NAN Ukrajiny, Instytut arkeologhiji. Kyjiv : [b.v.], 2000. 276 s.
10. Kozynsjkyj L. Dukhovnyj svitoghljad Dokiji Ghumennoji *Literatura. Foljkor. Problemy poetyky*: Zb. nauk. pracj. Vyp. 22. Ch. 1 / Redkol.: A. V. Kozlov (vidp. red.) ta in. Kyjiv : Akcent, 2005. S. 126-137.
11. Kostjuk Gh. Na perekhrestjakh zhyttja ta istoriji (II): Do 70-rihchja zhyttja i 50-rihchja literaturnoji dijajnosti Dokiji Ghumennoji *Suchasnistj*. 1975. Ch. 4 (172). S. 50-75. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1975_N04_172.
12. Sadvjsjka T. Tvory Dokiji Ghumennoji v konteksti «naukovoji beletrystyky» *Slovo i chas*. 2004. №3. S. 70-76.
13. Cymbal Ja. U dvadcjati – na mashyni chasu *Atom u zapryzi*. Fantastyka 20-kh rokiv. Kyjiv : Tempora, 2017. S. 5-16.